

Maria Conca, Josep Guia

LA SAVIESA DE TRANSMISSIÓ ARÀBIGA EN LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL

El Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs
(1291-1294)
de Jafudà Bonsenyor

LA SAVIESA DE TRANSMISSIÓ ARÀBIGA
EN LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL

EL LLIBRE DE PARAULES I DITS DE SAVIS I FILÒSOFES

(1291-1294)

DE JAFUDÀ BONSENYOR

Maria Conca • Josep Guia

LA SAVIESA DE TRANSMISSIÓ ARÀBIGA
EN LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL

EL LLIBRE DE PARAULES I DITS DE SAVIS I FILÒSOF

(1291-1294)

DE JAFUDÀ BONSENYOR

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© *Del text:*

Maria Conca Martínez i Josep Guia i Marín, 2024

© *D'aquesta edició:* Universitat de València, 2024

Coordinació editorial: Maite Simón

Correcció editorial: Elvira Iñigo

Disseny de l'interior i maquetació: Inma Mesa

Imatge de la coberta:

Fragment de l'*Atlas català* (1375) de Cresques Abraham
(Bibliothèque Nationale de France)

Disseny de la coberta:

Celso Hernández de la Figuera i Maite Simón

ISBN: 978-84-1118-287-4 (paper)

ISBN: 978-84-1118-288-1 (PDF)

Edició digital

ÍNDIX

PREÀMBUL	9
I. ESTUDI INTRODUCTORI	15
1. El context	15
2. L'autor i l'obra.....	26
3. Posteritat de l'autor i l'obra	44
4. Edicions i traduccions contemporànies	60
II. LA NOSTRA EDICIÓ	71
1. El testimoni base.....	72
2. Criteris d'edició.....	112
3. Els paratextos: pròleg i rúbriques capitulars	129
4. El text: enunciats sapiencials	140
5. Tradició textual. <i>Stemma codicum</i>	482
6. Anàlisi lingüística.....	497
7. Fonts i concordances	512
CONCLUSIONS	527
ABREVIATURES I REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES.....	529
APÈNDIXS	547
I. Proverbis afegits en la transmissió de l'obra	547
II. Glossaris.....	548
III. <i>Liber philosophorum moralium antiquorum</i>	555
IV. <i>Llibre de doctrina del rei en Jaume</i>	563

Preàmbul

L'edició que presentem del *Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs* s'endinsa en la gestació i la transcendència d'aquest compendi sapiencial fet per Jafudà Bonsenyor a la Barcelona de finals del segle XIII, en la cort de Jaume II. Així mateix, resseguim les peripècies de la seva transmissió medieval (traduccions, reproduccions parcials, citacions en altres llibres catalans i castellans), passant per les edicions fragmentàries o completes dels segles XIX i XX, fins arribar a les edicions i traduccions contemporànies més recents.

Hem aplicat el mètode clàssic de l'edició crítica de textos en les dues fases fonamentals de la *recensio* i la *constitutio textus*. En la primera fase, després de col·locar els vuit manuscrits que conserven l'obra, designats amb les lletres A, B, C, D, E, F, G, H, a més d'un testimoni indirecte T (traducció al castellà del segle XV), hem triat com a text base el testimoni C, per ser el més antic i en molts aspectes el millor. Així mateix, hem elaborat l'*stemma codicum*, no sense haver esquivat molts esculls en el camí. En la fase de constitució del text, hem establert l'arquetip a partir fonamentalment del testimoni C, corregit, si calia, amb els altres testimonis i amb l'ajut de codificacions concordants documentades en textos sapiencials.

Com que el text que editem és un compendi proverbial, la nostra edició inclou una novetat que no solen contenir les edicions crítiques de llibres sapiencials: l'estudi paremiològic. Així doncs, hem analitzat cada parèmia des del punt de vista sintàctic, semàntic i pragmàtic, alhora que n'hem fet una classificació d'acord amb el patró parèmic que presenten.

Hem utilitzat, per a la indagació de fonts i concordances, el mètode que vam anomenar *mètode paremiològic* (Conca i Guia, 1997) i, més recentment, *mètode de concordances fràsiques* (2014). Entenem que dues unitats fràsiques, de la mateixa llengua o de llengües diferents, són concordants quan presenten el mateix significat i elements constituents semblants. El mètode és vàlid per a l'anàlisi contrastiva tant d'unitats fràsiques inserides en un text com de parèmies contingudes en un compendi, especialment tenint en compte, en aquest segon cas, que tots els autors, tret d'uns primers reculls originals, confeccionen les seves col·leccions a partir d'altres compendis anteriors, amb poques aportacions noves (extretes de l'oralitat o de la imaginació). En tots dos casos, el mètode es manifesta força eficaç per al descobriment de fonts, atribucions d'autoria, relacions de plagí, anàlisis de traduccions..., en la mesura que l'estructura, el lèxic i el contingut de l'enunciat sapiencial es trobi repetit (o amb constituents significatius repetits).

Hem aportat, en aquest estudi paremiològic contrastiu, referències concordants d'altres obres catalanes (*Llibre dels fets*, obres de Lull, Anselm Turmeda, Eiximenis, etc.) amb els proverbis de Jafudà, la qual cosa ens ha permès conjecturar llur catalanitat, en alguns casos. En d'altres, quan hi ha concordança fràsica entre el llibre de Jafudà, el *Libro de los buenos proverbios* i el *Libre de doctrina* (o *Libre de saviesa*), hem pogut reafirmar la dependència (via traducció) d'aquest darrer envers el text castellà i, alhora, demostrar la independència de l'obra de Jafudà envers tots dos. És la distinció que hi ha entre concordança i dependència: el *Libro de los buenos proverbios* i el *Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs* presenten molts enunciats amb redaccions diferents però concordants, ja que tots dos beuen d'una font comuna (l'obra d'Honein ibn Ishaq), mentre que la relació del *Llibre de doctrina* envers el *Libro de los buenos proverbios* és de dependència, ja que moltes de les seves codificacions són traduccions directes de les encunyacions corresponents del text castellà. Hem dedicat un apèndix al *Llibre de doctrina del rei en Jaume*, en què mostrem la seva unitat d'autoria i exposem la seva relació amb el llibre de Jafudà i la seva datació versemblant posterior a 1295.

Hem atès, així mateix, en la recerca i determinació de possibles fonts, l'aparició d'enunciats concordants situats l'un darrere l'altre, en els textos comparats, o pròxims l'un de l'altre, en uns mateixos capítols temàtics, la qual situació sol ser indicativa de dependència.

A més de tots els criteris de paremiologia contrastiva, hem tingut sempre en compte, com a norma general, els contextos d'espai i temps dels autors i dels textos comparats, les determinacions biogràfiques (sense confondre pares, fills o germans), els condicionants polítics, religiosos, ideològics, etc.

10 | En estudiar els textos concordants, hem pogut comprovar, una vegada més, que la transmissió de la saviesa antiga arriba d'Orient a Occident, per les traduccions i versions del sànscrit, pahlavi, siríac, grec... que es fan a l'àrab, i perquè els àrabs són els transmissors dels textos a Occident, on penetren per dues portes: Sicília i Al-Àndalus. Primer apareixen els relats didacticomorals, sovint amb apòlegs, i després els compendis proverbials. La pauta lingüística general de la transmissió sapiencial, a l'occident europeu, és de l'àrab al llatí i del llatí a les llengües vulgars, amb independència del que diguin els paratextos (introduccions, dedicatòries, colofons...), que sovint contenen elements de ficció, amb aproximacions o deformacions de la realitat.

D'altra banda, al marge de la transmissió aràbiga, la literatura sapiencial també es desenvolupa de forma diguem-ne autòctona, a l'Occident europeu baixmedieval, amb obres narratives i didàctiques de creació (Schulze-Busacker, 1985), compendis proverbials anònims –especialment importants els francesos (Morawski, 1925; Hassell 1982)–, reculls d'apotegmes de Sèneca, Cató i d'altres autors llatins (Walther, 1963-1969; Lengert, 1999), en llatí i en llengües vulgars. Tanmateix, en no tenir influència sobre l'obra de Jafudà, només els citem esporàdicament com a informació contrastiva.

El resultat de la recerca ens ha portat a esbrinar les fonts probables en què va beure Jafudà Bon-senyor. Com veurem al capítol corresponent, els autors i els llibres aràbics a què feia referència Jafudà com a fonts seves serien, per ordre de major a menor influència, Honein ibn Ishaq, Al-Mobàixir ibn Fàtik, Abû Yahyà Azzajjâlî, *Bilawhar wa-Budāsf* (directament o, sobretot, mitjançant la versió hebrea *Ben ha-melek we-ha-nazir* d'Abraham ibn Hasday), els llibres sapiencials en àrab de Salomó ibn Gabirol, Al-Maydani, *Kalila wa-Dimna*, etc. També hi ha enunciats de procedència aràbiga sense font concreta conjecturada, alguns que tant poden ser d'ascendència aràbiga com jueva, uns altres de font jueva i uns pocs que considerem vulgars catalans. Amb tot, poc més de la tercera part dels enunciats sapiencials de Jafudà no compten amb documentació coneguda, per la qual cosa no hem formulat cap hipòtesi sobre llurs fonts.

Quant al context en què es produeix l'obra, la cort de Jaume II, hem destacat la connexió siciliana, és a dir, la relació cultural ben estreta i productiva entre el regne de Sicília i Catalunya. Amb aportació de noves dades, reafirmem que el *Liber philosophorum moralium antiquorum* és una versió llatina, sense perjudici d'altres possibles fonts gregues, de l'obra sapiencial d'Al-Mobàixir ibn Fàtik, i que va ser composta a la cort del rei Manfred de Sicília, amb la probable intervenció de Joan de Pròixida, metge i conseller de Manfred; de la seva filla Constança, mare de Jaume II, i del mateix Jaume II. Conjecturem que el llibre en àrab d'Al-Mobàixir pogué arribar a Barcelona des de Sicília, amb la família reial, com també molts altres llibres que seguiren aquest mateix camí. Dedicuem un apèndix al *Liber philosophorum moralium antiquorum*, on presentem la hipòtesi que, juntament amb el *Liber de pomo*, constituï la tramesa anunciada per Manfred als seus mestres de la Universitat de París, vers l'any 1263.

Sobre Jafudà Bonsenyor, presentem l'estat de la qüestió de manera sistemàtica i exhaustiva, desfem els equívocs que s'han dit en relació a la seva biografia i obra, i fem una hipòtesi sobre com Jaume II va pagar a Jafudà l'encàrrec del recull sapiencial, seguint un cert paral·lelisme amb el pagament que va fer a Jofre de Foixà per l'encàrrec de les *Regles de trobar*. Així mateix, hem reduït el període en què Jafudà escriu el llibre al comprès entre 1291 i 1294. Defensem que l'autor elabora un llibre d'enunciats sapiencials més original, en llengua vulgar, que els coneguts fins aleshores, fent-ne una selecció temàtica de diverses fonts àrbigues, en algun cas mitjançant la mediació de l'hebreu.

El *Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs* s'inicia amb un pròleg en primera persona en què l'autor pondera la figura del monarca, a qui atribueix l'encàrrec de l'obra, com a amant de la saviesa i exposa la tasca que portarà a terme. D'antuvi, podríem dubtar si és tracta d'un paratext fictici, com en altres casos, però, amb l'excepció de la susdita mediació hebrea no declarada per l'autor, tot el contingut del pròleg és real d'acord amb el context de temps i lloc, la seva provada condició de traductor de l'àrab, amb encàrrecs reials, i les fonts àrbigues comprovades.

Després de col·locacionar els testimonis, hem establert el text arquetip en 68 capítols temàtics i 762 enunciats. És molt probable que Jafudà prengué la idea d'agrupar els enunciats en capítols temàtics del compendi d'Ibn Gabirol, que ja estava estructurat així.

El mètode de treball que devia seguir Jafudà Bonsenyor, el deduïm de l'anàlisi del seu text i de la manera de reutilitzar les fonts. Generalment, solia copiar un enunciat o com a molt dos seguits, en la solecció que feia de les fonts que manejava. Tot fa pensar que, d'antuvi, l'autor va preveure els temes, de manera que feia el buidatge d'acord amb uns criteris de selecció preestablerts. Així, formava un corpus d'enunciats sapiencials que traslladava al català, codificava concisament millorant els aspectes formals, ordenava i encabia sota la rúbrica corresponent. Això explica que alguns capítols siguin molt extensos (62 enunciats al capítol 6) i d'altres molt breus (un sol enunciat als capítols 32 i 45), alhora que, en el darrer capítol, d'ensenyaments diversos, hi col·locava tots aquells que no havia encabit abans (81 enunciats), malgrat que alguns s'ajustaven a temes establerts.

Els primers capítols segueixen la jerarquia estamental (Déu, reis i prínceps, majordoms, jutges i altres oficials...), després ja no hi ha un ordre determinat, però abracen coneixements relatius a ensenyaments, professions, qualitats humanes i morals, que en molts casos formen dobles (l'un capítol dedicat a la qualitat positiva i l'altre a la negativa). Aproximadament, podríem agrupar els temes tractats així: educació, mestres, savis i deixebles, seny i neciesa, salut i malaltia, bondat i maldat, humilitat i orgull, vergonya, veritat i mentida, secret, consell, parlar i callar, prometre, demanar, generositat i avarícia, enveja, parentesc, amics i enemics, sort i dissort, ànsia i ira, joventut i vellesa, dona, riquesa i pobresa, paciència, servidors, metges, mercaders, lladres, vida i mort, el món (aquest i «l'altre»).

Es pot observar un canvi en els capítols 60-67, perquè prenen com a element temàtic els mots més rellevants d'alguns dels proverbis, que són mots comuns i de vida quotidiana (nit i dia, nau, sol i lluna, ocells i mosca, lleó, llop, ca i mul, arbres i herbes, home). En aquests darrers capítols, els enunciats són més breus i pràctics, cosa que pot respondre a la hipòtesi que alguns eren proverbis populars que ja circulaven en l'època.

Els enunciats sapiencials tenen característiques singulars respecte a les fonts d'on provenen. Jafudà omet gairebé sempre el nom propi del savi, de manera que apareixen Alexandre (en cinc enunciats), Aristòtil (en quatre), Plató (en dos) i Job (en un), en les fórmules d'interlocució dels *exempla*; Plató, una vegada en la fórmula d'inserció del proverbi; Moisès, una vegada en el cos del proverbi. El fet d'ometre el nom propi del savi en la fórmula d'inserció s'ha d'interpretar com la voluntat explícita de dotar el proverbi d'autonomia respecte del seu autor, és a dir, convertir l'apoteigma en proverbi vulgar. Una pràctica que ja es manifesta en el compendi d'Ibn Gabirol. O potser tenia una altra motivació ideològica, la d'evitar citar filòsofs aliens com a autoritats a seguir.

Un altre dels aspectes rellevants del llibre de Jafudà és la concisió que el compilador aconsegueix a l'hora de traslladar els proverbis d'una llengua a l'altra, de manera que podem citar-ne més d'una seixantena en què, precisament per la concisió i la bona codificació, s'han transmès inalterables o gairebé al llarg dels segles. També crida l'atenció en la selecció que alguns dels consells adreçats al rei o senyor són crítics envers ells (núms. 22, 36, 51, 68), al costat dels que els enalteixen, i que n'hi ha d'adreçats a allisonar el poble o la gent envers el rei (núms. 25, 30, 34, 46) i a prevenir els privats del perill que corren si cauen en desgràcia (núms. 26, 31, 32, 48).

12 | En l'obra també s'observa que l'autor introdueix correccions contextuais, ara per adequar-se a la societat receptora, tot convertint la menció al *visir* del text àrab en *privat de rei* al text català (núm. 26), ara per evitar la referència pejorativa al *jueu* substituint-la per *mercader* (núm. 534).

També és sorprenent que Jafudà, malgrat que recull proverbis que parlen de la maldat d'aquest món i la bondat de l'altre, n'inclou algun que manifesta una certa ironia respecte a les creences del món teocràtic medieval: *Tothom diu mal d'aquest segle e negú no·l vol jaquir* (núm. 198), del qual no hem trobat documentació prèvia. Cal remarcar que la ironia és una figura retòrica que, malgrat ser poc habitual en el gènere sapiencial, en el compendi que estudiem té una certa rellevància (núms. 26, 220, 416, 503...), fins i tot probablement introduïda pel mateix Jafudà, més enllà de la font d'on agafa l'enunciat (núms. 287, 342...). En el mateix sentit que hem observat en el proverbi 198, podríem dir que, en algun cas, l'autor omet la menció a Déu o a l'altre segle, és a dir, a l'altre món, mentre que la possible font sí que la porta (núms. 196, 600).

Hem fet la classificació dels enunciats sapiencials del llibre, en cada cas, com a *exemplum dialògic* o com a *proverbi*, tret de quatre casos amb particularitats específiques. Tots els hem estudiat atenent les seves característiques textuais diferenciades.

L'*exemplum dialògic* ha estat analitzat com un relat breu i didàctic, dialogat, que s'inicia amb una fórmula d'interlocució (*demanaren a un savi, dixeren a un savi* i variants), seguida generalment de dos torns de parla. En alguns casos, hi ha un petit context per situar el relat i després apareix la fórmula d'interlocució abreujada (*demanaren-li*). A vegades, l'interpel·lat no és ni savi ni filòsof, tant pot ser una persona real o imaginària (orb, sastre, menjador, negre, cavaller, diable) com un animal (mul, rata, gall). I encara trobem altres formes d'iniciar l'*exemplum* (*demanà Alexandre a un savi, dix un savi a un hom, un rei dix a un savi, un hom dix, venc lo savi a la franquea e dix la franquea...*).

Hem considerat el proverbi un enunciat estructurat en oració simple o composta, constituït generalment amb figures retòriques i jocs lingüístics, a fi que forma i contingut col·laborin a persuadir l'interlocutor del que s'hi diu. Els proverbis, precedits o no de fórmules d'inserció (*dix lo savi* i variants), tenen estructura bimembre, formats per dues parts (o hemistiquis), però també n'hi ha de trimembres i quadrimembres. Per a cada proverbi, excepte en els casos de molta complexitat sintàctica, hem introduït la novetat d'establir el corresponent esquema de *patró parèmic*, mitjançant la combinació de lletres majúscules representant clàusules i connectors gramaticals. Hem fet la tipologia seguint els criteris de classificació oracional de la sintaxi. Quantitativament, destaquen els patrons coordinat, comparatiu, de relatiu i atributiu; també hi ha patrons adversatiu, condicional, temporal, concessiu, causal i consecutiu (els dos darrers els hem anomenat argumentatius). Així mateix, en proverbis sintàcticament complexos, hi hem afegit un segon qualificatiu, per exemple: *patró parèmic atributiu coordinat, patró parèmic de relatiu comparatiu*, etc.

En l'anàlisi de la construcció del significat dels proverbis, trobem l'ús de figures retòriques i de jocs lingüístics. És molt abundant el símil, format a partir de fenòmens del món animal, vegetal, experiencial, etc.; el segueix la metàfora, que pren com a referents elements de la vida quotidiana (del cos humà, l'àmbit familiar, els colors, les plantes, la vida i la mort, l'alimentació, la salut, el mar, els animals, l'aigua, la casa...). Altres figures rellevants són el quiasme, la hipèrbole, el paral·lelisme sintàctic i el contrast semàntic. Quant al lèxic, trobem repetició, antonímia, complementarietat... i val a dir que hem trobat mots que no havien estat documentats. També hem tingut en compte les locucions, tant les gramaticals com les lèxiques, algunes de les quals tampoc no havien estat documentades (vegeu els glossaris lèxic i fràsic als apèndixs). Des del punt de vista fonètic, trobem en ocasions l'al·literació i la rima; i des del sintàctic, són destacables el polisíndeton i l'asíndeton.

Ha estat un treball llarg i apassionant, per a la realització del qual fórem esperonats, en el congrés d'EUROPHRAS de Granada (2010), per les professores i amigues Marie-Sol Ortola i Marie-Christine Bornes-Varol, directores del projecte ALIENTO, al qual ens vàrem incorporar. Fem constar el nostre agraïment a les col·legues susdites, així com a totes aquelles persones que ens han atès en alguna consulta i ens han proporcionat informacions valuoses: María Jesús Lacarra, Carme Barceló, Anna Gu-dayol, Josepa Cortés, Mila Cárcel, Francesc Gimeno, David Garrido, Francesc Tous, Vicent Martines, Josep Chabàs, Lluís Cifuentes, Ignasi Carnicer, Josep Lluís Canet, Mateu Rodrigo..., i als professionals dels diversos arxius i biblioteques que hem visitat, presencialment o telemàtica. Finalment, expressem el nostre reconeixement a Maite Simón, Inma Mesa, Elvira Iñigo i a tot l'equip de Publicacions de la Universitat de València per aquesta magnífica edició.

Aquest estudi del text i el context del *Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs* de Jafudà Bonsenyor (c. 1255-1331), en presenta una edició crítica seguint les pautes clàssiques de l'edició de textos antics, amb la novetat d'incloure un estudi paremiològic de cadascun dels enunciats sapiencials de l'obra. L'aportació documental d'enunciats concordants en traduccions d'obres sapiencials aràbigues o hebrees i localitzats en altres textos llatins i romànics, permet la formulació d'hipòtesis sobre les possibles fonts emprades per l'autor.

Quant a Jafudà Bonsenyor, s'actualitzen i es completen les dades biogràfiques i es corregeixen errors, reiterats al llarg del temps, relatius a la seua vida i a la tradició de la seua obra, inclosa la traducció medieval. Així mateix, es detallen les errades paremiològiques contingudes en les transcripcions, edicions i traduccions modernes.

Pel que fa al context de l'obra, fruit de la transmissió aràbiga de la saviesa oriental, produïda en el temps de Jaume II com a rei de Sicília (1285-1295) i dels dominis continentals del Casal de Barcelona (1291-1327), s'exposa la relació cultural, estreta i productiva, entre Sicília i Catalunya, i es formula una reubicació fonamentada de les obres sapiencials de l'època a la Mediterrània occidental.

Maria Conca Martínez (Beneixama, 1948), doctora en Filologia (1994) i professora universitària honorària (des de 2013), i **Josep Guia** Marín (València, 1947), doctor en Matemàtiques (1974) i en Filologia (2008) i vicerector d'Estatuts (1984-1986), tenen una llarga trajectòria docent i investigadora a la Universitat de València.

Tots dos han participat en congressos, seminaris i equips de recerca internacionals com a especialistes en fraseologia i paremiologia, anàlisi estilística del discurs i literatura sapiencial catalana i romànica. Sobre aquests temes han publicat, a més de nombrosos articles en revistes especialitzades, diversos llibres. Maria Conca és autora de *Paremiologia* (1987) i d'*Els refranys catalans* (1988). Josep Guia ha publicat *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del Tirant lo Blanc* (1996), *Fraseologia i estil. Enigmes literaris a la València del segle XV* (1999), *Ficció i realitat a l'Espill. Una perspectiva fraseològica i documental* (2010) i, en col·laboració amb altres autors, *Hernán Núñez. Refranes o proverbios en romance* (2001). Conca i Guia, conjuntament, són autors també d'*Els primers reculls de proverbis catalans* (1996) i *La Fraseologia. Principis, mètode i aplicacions* (2014). Per llur activitat incansable al servei del país, de la llengua i la cultura han rebut guardons acadèmics i reconeixements cívics.